

EGY PARTI SAKK

Tessék, te jössz. E tágas síkon ott
A létezés minden homálya. Válassz.
És hagyd a kifogást. Természetes –
Ebben a játszmában kérdés a válasz.

A bábukat tetszés szerint. Fonák
És szín is egy. Ne ronts, ne katapultálj
A félelembe, semmit meg nem old.
Légy okosabb, mint vagy. Ha még erényed

Sem ismered, honnan tudnád hibáid?
Micsoda tetves, ócska kupleráj.
Ha egyszer ráunsz, hívj fel, itt a számom.

Ludassy Mária

HALANDÓ ISTENSÉG ÉS MESTERSÉGES ÖRÖKKÉVALÓSÁG

A „Leviatán” metaforái

A szerződéselméletek Hayekkel szólva a „*konstruktivista racionalizmus*” paradigmái: mindent a tudatos tervezés határoz meg, nincs semmi, ami szervesen-természetesen alakul a társadalmi és politikai szférában; a kötelesség nem velünk született adottság, hanem szabadon választott gyakorlat, a törvénynek nincs metafizikai (vagy legalább fizikai) archetípusa, csupán a matematikai-logikai következtetési szabályok követik konvencióink deduktív rendszerét. Ez a sztereotípiá lényegében a XVIII. század közepe-vége óta él a szerződéselméletek kritikáiban: a (pre)romantikus retorika a nemzet organikus modelljét állítja szembe az állam mesterséges konstrukciójával, a szervesen fejlődött pre- és szupraracionális élő organizmust az individualista racionalizmus halott-merev termékével, az államgépezettel. A LEVIATÁN LOGIKÁJA (Gauthier) talán a legjobb illusztrációja a romantikus organicizmus vádjainak: Hobbes hangsúlyozott matematikai modellje, minden empirikus (pláne történelmi) precedens radikális elvetése, a metapolitikai-metaetikai tradicionális természetjogi tanítás felülírása a konvencionalista-konzekvencionalista logika által, a rivális társadalomelméleteknek a homályos-metaforikus nyelvhasználattal történő megvádolása és a költészet körébe való utalása

az euklideszi geometriai, illetve a Galilei-féle matematizált mechanikai módszer kizárólagosságával kérkedik. Ám magában a LEVIATÁN-ban is meg-megjelenik a kárhozott költői-allegorikus, organicista-metaforikus nyelvezet – legtöbbször éppen AZ ÁLLAM-ról szóló második részben, mely a konvencionalista-konstruktivista logika legkövetkezetesebb kifejtését adja – véleményem szerint éppen akkor, amikor a racionalista deduktívizmus logikája megtörik, s a bizonyítandó a levezetések szigorú szabályai helyett a hasonlatok és metaforák képlékeny közegébe kerül.

Annak igazolására, hogy a „LEVIATÁN logikáját” alapvetően az antiallegorikus, az organicista metaforákat elvető koncepció határozza meg AZ ÁLLAM OKAIRÓL, LÉTREJÖTTÉRŐL ÉS DEFINÍCIÓJÁRÓL szóló XVIII. fejezet egy fontos passzusát idézem, mely a kollektivisták harmóniában élő hangyák és méhek metaforája ellenében fogalmazza meg az emberekre kizárólagosan alkalmazható metodológiai individualizmus modelljét: „Igaz, hogy akadnak egyes élőlények, mint például a méhek és hangyák, amelyek békésen megférnek egymással (miért is ezeket Arisztotelész a politikus lények közé sorolja), holott saját útelőképességükön és vágyaikon kívül nincs semmi, ami irányítsa őket, s még beszélni sem tudnak, hogy egyik a másikkal közölhetné, mit tart célszerűnek a közjó érdekében. Ezért egyes emberek talán tudni óhajtanák, miért ne tehetnénk mi is ugyanezt. Erre a következőket válaszolom: Először is mi ez élőlényekkel ellentétben szakadatlanul versengünk egymással a megbecsülésért és méltóságért. Következésképpen közöttünk irigység, gyűlölködés és végül hadiállapot uralkodik, e lények között viszont nem. Másodszor: ezeknél a lényeknél nincs különbség a közjó és az egyéni jó között, s mivel természettől fogva egyéni javukra törekszenek, ezáltal a közjót is elősegítik. Ezzel szemben az ember, aki abban leli örömét, hogy összehasonlíttja magát a többi emberrel, csak azt élvezzi, ami kiemelkedő.”

Az egyéni érdekkövetés és a közjó kialakulása közti szervesen kibontakozó harmónia elvetése egyszer s mindenkorra elvágja az organicista-holista hasonlatok útját, ám az Egész, mint a részek összességénél elvileg több eszméje szükségképpen felmerül a demokratikus többségi döntésből születő szuverenitás oszthatatlanságának pusztulásakor (XVIII. fej.: AZ INSTITUÁLT URALKODÓ JOGÁIRÓL). A kisebbség jogainak kizárása szigorúbb, mint bármely egy test-egy lélek organicista elméletében: „mivel a többség igent-lő szavazatával uralkodót nevezett ki, az, aki nemmel szavazott, most köteles a többiekkel egyet-érteni, vagyis beletörődni abba, hogy az uralkodó minden jövőbeli cselekedetét elismerje, mert másként a többiek törvényesen megölhetik”. Ám az összesség is elvileg más entitást alkotott, mint tagjai pusztá adíciója: a szuverén ugyan nem szükségképpen egy (biológiai) test, de testületként éppúgy egy és oszthatatlan. A legjobb, ha nemcsak moraliter, hanem materiálisan is egy test a közhatalom képviselője, ezért a királyság a legkedvezőbb a köz- és a magánérdek egyesítése szempontjából: „ahol a közérdek és az egyéni érdek legközelebb állnak egymáshoz, ott jut a közérdek leginkább érvényre. Mármint a királyságban a közérdek és az egyéni érdek azonos” (XIX. fej. AZ INSTITUÁLT ÁLLAM KÜLÖNFÉLE FORMÁIRÓL).

Az utódlás problémájának is az a legegyszerűbb megoldása, ha a biológiai kontinuitás biztosítja a politikai folytonosságot, ám ez utóbbinak artifizciális – azaz megegyezesen alapuló, mesterségesen kialakított volta – még meghatározó: „Mivel mindezeknek a kormányformáknak a hordozói halandók, úgyhogy nemcsak a királyok, de az egész gyülekezet meghal, ezért amiképp a béke megőrzése érdekében mesterséges emberről kell gondoskodni, azonképp gondoskodni kell mesterséges örökkévalóságról is... Ezt a mesterséges örökkévalóságot utódlási jognak nevezzük.”

Nem a biológiai aktus, hanem a tudatos beleegyezés adja a hatalom átörökítésének legitimitását – az atyai és az uralkodói hatalom logikai elválasztásával Locke „liberá-

lis” antipaternalizmusát előlegezi meg a LEVIATÁN –: „Uralmat kétféle módon lehet megszerzeni: nemzés és hódítás útján. A nemzés útján szerzett uralmi jognak azt a jogot tekintjük, amelyvel a szülő gyermekei felett rendelkezik – ezt atyai uralomnak hívjuk. Nem olyanképpen származik a nemzésből, mintha a szülőnek azért volna gyermeke feletti uralomra joga, mert nemzette, hanem a gyermek hozzájárulásán alapszik, amelyet vagy kifejezetten, vagy más elégséges jellel kinyilvánított.”

A későbbi biologicista-organicista metaforáknál meggyőzőbb Hobbes amaz érve a hatalom korlátozásának gyakorlata ellen, mely szintiszta matematikai-aritmetikai logikán alapul: „És aki a szuverén hatalmat túlságosan nagyoknak tartja, és ezért csökkenteni akarja, az kénytelen magát egy olyan hatalomnak alávetni, amely azt korlátozni képes, vagyis annál még hatalmasabb.” (XX. fejezet. AZ ATYAI ÉS A ZSARNOKI URALOMRÓL.)

A pragmatikus, pusztán *trial and error* játékhoz hasonlatos politikai elméletek ellenében itt fogalmazza meg leghatározottabban a *more mathematico* bizonyítható politikafilozófiai fölényét: „Az állam alapításának és fenntartásának művészete, mint a számtan és a mértan, biztos szabályokból áll, nem pedig pusztán gyakorlatokon alapszik, mint a teniszjáték.” A deduktív államelmélet kellékeinek jelző epitetonja a mesterséges: „amiképpen az emberek a béke és ezáltal az önfenntartás érdekében egy – államnak nevezett – mesterséges embert teremtettek, azonképpen teremtettek maguknak – polgári törvényeknek nevezett – mesterséges láncokat is”. S épp a láncok mesterséges mivolta teszi lehetővé a természetes élettér nagyobb részének szabadon maradását, a *privacy* közügyektől távoli ténykedéseinek szabadsággal szinonim törvényes előírásoktól való mentességét – ezért viselheti a XXI. fejezet AZ ALATTVALÓK SZABADSÁGÁRÓL címet. Egy természeti organizmushoz hasonló társadalomban nincs a szerves egésztől mentes magántér; a mesterséges mechanizmushoz hasonlóan felépített államgépezet csak a működés precizítására ügyel, ami nem gátolja a hajtószíjak hibátlan funkcionálását, az szabályozatlan, azaz szabad lehet. „Nincs a világon ugyanis olyan állam, ahol az alattvalók minden cselekedetét és szavát elégséges előírások szabályoznák (mivel ez lehetetlen). Ebből szükségszerűen következik, hogy az alattvalók minden, törvény által nem szabályozott dologban mindezt szabadon megtehetik, amit értelmük sugalmazása alapján önmaguk számára a legelőnyösebbnek tartanak.” Tehát igencsak távol vagyunk a „csak azt szabad, ami kötelező” totalitárius államelvétől: adni-venni, lakhelyet megválasztani, szeretkezni és gyermeket nevelni államilag előírt törvények nélkül szabad, bár Hobbes ezt pusztán „negatív szabadságként”, azaz a láncok hiányaként határozza meg, aki sokat élt a XX. században, az tudja, hogy ez sem semmi. A százötven évvel később nagy karriert befutó Benjamin Constant-féle megkülönböztetést – a régiek és a modernek szabadsága között – is itt olvashatjuk először: „A szabadság, amelyet az ókori görög és római történelmi és filozófiai művekben, valamint azoknak írásaiban és beszédeiben, akik minden politikai tudásukat ezekből a forrásokból merítették, oly gyakran és oly nagy tisztelettel emlegetnek, nem az egyén szabadsága, hanem az államé.”

Üres metafora az antikvitás „pozitív” szabadságesszményét mímelő Lucca város tornyán a LIBERTAS felirat, amely mit sem szól az egyén szabadságáról, csupán azokról a kollektív kötelezettségekről, amelyek „az állam szabadságát a társadalom szabadsága ellenében” (emlékszik még valaki rá: Marx írta ezt a gothai program kritikájában) kívánják. A szerves (Leo Strauss szavaival: feltétlen) kötelesség koncepciója olyan lojalitást követel az állampolgártól állama, az alattvalótól a szuverén iránt, mely független az egyéni érdekkalkuláció, a racionális haszonmaximalizálási elvtől. Hobbesnál a hatalom addig abszolút, amíg meg tudja tartani a szerződéskor vállalt védelmi feladatot, márpedig a szerződés *do ut des* szituáció: nekem fel kell adnom morális és vallási meg-

győződése, hitem szellemi szabadságát, de csak a fizikai védelemért cserébe. *„Az alattvalóknak az uralkodóval szembeni kötelezettsége értelem szerint csak addig áll fenn, és nem tovább, ameddig az uralkodó a maga hatalmával alattvalóit megvédeni képes. Mert azt a természeti jogunkat, hogy önmagunkat – ha más erre nem képes – megvédhessük, semmiféle megállapodással nem lehet hatálytalanítani. A felségjogok összessége az állam lelke, amelyről – ha egyszer eltávozott a testből – a tagok nem kapnak többé tevékenységükre parancsot.”*

A LEVIATÁN halandó Istensége, ha a lélek (azaz a védelmi erő) egyszer elhagyja, nem számíthat többé hódolatra. Ám amíg mesterséges konstrukciója – a szerződés szavait karddal kikényszeríteni képes hatalma – örökkévalónak tűnik, meg tudja akadályozni, hogy véle individualiter szerződő alattvalói más mesterséges szervezeteket hozzanak létre, melyek parancsolatai szabad folyását akadályoznák, melyek az állam mesterséges teste és az egyes alattvalók természetes teste közé állhatnának, feltartóztatván az államhatalom teljes kiterjedését. Erről szól AZ ALATTVALÓK POLITIKAI ÉS MAGÁNSZERVEZETEIRŐL SZÓLÓ XXII. fejezet. A polgári társulások *„a természetes test megfelelő részeihez, vagyis az izmokhoz hasonlíthatnak”*. Ám legitimitásuk nagyon is nem természeti – azaz konvencionális – forrás biztosítja: a valláshoz hasonlóan *„törvényesek, amelyeket az állam engedélyez, az összes többi törvénytelen”*. A polgári társulás nem lehet a politikai hatalmat megosztó, azt gyengítő szervezet – továbbgondolva a Hobbes-felé metaforát: ekkor nem izom, hanem izomgörcs –, amit azonnali felosztatással kell orvosolni. A legkisebb gondot a kereskedelmi társaságok okozzák – ezek egyértelműen a magánérdek céljából alakultak – a legnagyobbat az egyházi szervezetek és a politikai pártalakulatok, melyek a közjó univerzalisztikus nyelvezetét használják, melyre csak a közhatalom legitim képviselője jogosult. *„A családok pártalakításához hasonlóan jogtalanok a vallás terjesztésére szolgáló pártalakítások is, mint például a pápistáké, protestánsoké, vagy a rendi pártalakítások, mint az ókori Rómában a patríciusoké vagy a plebejusoké”* – ezek kelések, melyeket ki kell operálni a politikai organizmus testéből. *„Ez minden, amit a szervezetekről és az emberek gyülekezeteiről mondani kívántam, amelyek – mint említettem – a megfelelő emberi testrészekhez hasonlíthatók, a törvényesek az izmokhoz, a törvénytelenek pedig a kelevényekhez, daganatokhoz és gennyedésekhez, amelyek a rossz nedvek természetellenes összefolyásából származnak.”* Érdekes a *„természetellenes”* kifejezés használata Hobbesnál: igyekszik maximálisan kerülni a normatív nyelv használatát (tudjuk: az ember értékét is az árával mérjük), a természetivel eleddig a mesterséges állt szemben. A természetellenesség értékelvű használata a racionalista konstruktivizmus megbicsaklása.

Kevésbé hangsúlyosan normatív, de nem is egészen értékmentes a *„szerves”* szó használata az állam köztisztviselőiről szólván: *„e köztisztviselők azokhoz az idegekhez és inakhoz hasonlíthatnak, amelyek a természetes test különféle tagjait mozgatják”* (XXIII. fejezet. A SZUVERÉN HATALOM KÖZTISZTVISELŐIRŐL). A köztisztviselők *„az állam szerves részei”*, a végrehajtó hatalom mozgásszervei. A bírói hatalom (és a közoktatás) képviselőjében *„a közszolgálatban álló személyek, akik a szuverén hatalom megbízásából tanítják a népet vagy bírászkodnak felette, az államnak olyan tagjai, akiket jogosan lehet a természetes test hangképző szerveivel összehasonlítni”*. A rendvédelmi és ítélet-végrehajtási szervek metaforája *„a természetes test keze”*, míg *„azok, akiket a nép kérelmeinek és más jelentéseinek átvételére jelöltek ki, mintegy az állam fülei”*: Az állam orráról nem esik szó, bár mint tudjuk, *pecunia non olet*, az adókról szóló fejezet szintiszta szóvirág.

AZ ÁLLAM TÁPLÁLÉKÁRÓL ÉS IVADÉKAIRÓL (XXIV.). E fejezet legfontosabb metaforája szerint *az állam nem tud diétán élni*, azaz adóbevételekről lemondani. Ám annál több a tápláléka, minél kevésbé avatkozik be a kereskedelmi ügyletekbe (a külkereskedelmi ki-

vétel, lévén az állambiztonsági ügy is), azaz minél tágabb teret enged, ha nem is „az emberek és eszmék”, de az áruk és a pénz szabad áramlásának. *„Ezeknek a mérőszközöknek [az arany- és ezüstpénznek – L. M.] jóvoltából az ingó és ingatlan áruk az ember szokásos lakhelyén belül vagy kívül bármely tartózkodási helyre elkísérhetik, s az állam területén ember és ember közt ide-oda vándorolnak, és körforgásuk közben, ahogy vándorolnak, az ország minden részének táplálékául szolgálnak. És ilyen értelemben ez a feldolgozás mintegy az állam vérkeringése, mert a természetes vér ugyanígy a föld gyümölcséből fakad, és körforgása közben az emberi test minden tagját táplálja.”* Zárvány akkor keletkezik, ha az állam nem lefölnözi akarja a pénzforgalmat, hanem irányítani – a túlzott állami beavatkozás Hobbes szerint „a pénz számára állított csapda”, s bár ez már inkább vadászati, mint vérkeringésbeli metafora, biztos, hogy a szabad kereskedelemnek odaadóbb híve volt, mint a gondolat szabadságnak. *„És a mesterséges ember ebben is hasonlít a természeteshez, mert annak erei a test különböző részeiből kapott vért a szívbe vezetik, ahol is a vért a szív elevenné teszi, és az ütőereken át újból kiküldi, hogy ily módon a test valamennyi tagját elevenné és mozgóképessé tegye.”*

Pénzforgalommal kapcsolatos metaforát még Hume is használt különben igencsak modernnek mondott monetáris elméletében. A gyarmatokkal kapcsolatos metaforák a XVIII. században leginkább az amerikai függetlenségi háború idején szaporodtak meg: persze inkább a függetlenség ellenzői körében. Tom Paine és Thomas Jefferson inkább az individualista liberalizmus emberi-jogi nyelvezetét és/vagy a republikanizmus participatív demokrácia elvét idézték – az organicista metaforákra legkevésbé nyitott retorikát. Hobbes „az állam ivadékeit kolóniáknak vagy gyarmatoknak” nevezi, ám azok nagykorúsodása esetén *„nem követel tőlük többet, mint az apa felnőtt és a családi uralom alól felszabadult gyermekeitől – vagyis tiszteletet és baráti magatartást”*. Nincs szerves, feloldhatatlan kapcsolat gyarmat és anyaország között – a LEVIATÁN konvencionalista logikája ezúttal inkább a függetlenségpártiaknak kedvez, de még az organicista metafora is: a fiúk felnőnek.

A TANÁCSRÓL című (XXV.) fejezetben Hobbes maga sorolja a metaforát és az egyéb emotív-költői kellékeket a *clare et distincte* fogalmi érvelés hiányosságait palástolni hivatott szónoki fogások közé: *„A rábeszélő ugyanis nem tárja fel az általa tanácsolt cselekedet következményeit, s nem veti alá magát az igazi gondolkodás szigorú követelményeinek, hanem pusztán cselekvésre buzdít... Ezért a rábeszélők és a lebeszélők indítékai feltárásánál figyelemmel vannak a szokásos emberi szenvedélyekre és nézetekre, s hasonlatokat, metaforákat, példabeszédeket és a szónoklat más eszközeit használják fel arra, hogy hallgatóikat meggyőzzék...”*

Az emotív nyelv mindig gyanús, a homályos hasonlat nem csak az argumentáció gyengeségére, de a motívum kétes voltára is figyelmeztet: *„a homályos, zavaros és kétértelmű kifejezések, ugyanúgy, mint minden képletes szóhasználat csupán a szenvedélyek felkorbácsolását célozza”* – míg a geometriai nyelvezet szigorú szabálykövetése csak világos célok és tiszta eszközök észérveit engedi meg.

Erre azonban Hobbes szerint akkor és csak akkor van esély, ha nem egy széttartó érdeklő gyülekezetnek, hanem egyetlen, racionális belátásra képes személynek szól a tanács. A LEVIATÁN egyik, a demokráciával – legyen az parlamentáris vagy participatív – szemben a legkritikusabb része A TANÁCSRÓL szóló fejezet fináléja. A legfurább metaforát is itt találjuk a döntésképtelen gyülekezet jellemzésére: *„A leghelytelenebbül az jár el, aki ügyeiben egy felállított tanácstestülettől ide-oda hagyja vezetni magát, mert egy ilyen testület csak az egybehangzó vélemények többsége alapján tud dönteni, s e döntés végrehajtását az ellenvéleményen levők irigysége és érdekei többnyire késleltetik – s ez ahhoz hasonlít, mint amikor valakit taligán tolnak a labdához, s e jármű önmagában is nehéz, de tetejébe a körötte tolon-*

gók – bár jó játékosok – egymásnak ellentmondó véleményeikkel és törekvéseikkel még akadályozzák is őt, s annál inkább, minél többen avatkoznak be...”

A deliberatív demokrácia anomáliáit Hobbes szerint a „több szem többet lát” közmondásos bölcselme sem tudja feloldani, mivel minden szempár tulajdonosa csak önértékére van tekintettel, míg száján a közérdek fennkölt szólama szárnyal: *„Mert a sok szem ugyanazt a dolgot különböző szögből nézi, s amellett mindenki hajlamos arra, hogy saját érdekére sandítson – tehát aki nem akar célt téveszteni, az bár két szemmel néz körül, mindig csak eggyel céloz.”*

A talicskán tolt labdajátékos hasonlatából a saját két szeme közül is csak az egyik pontosságában bízó vadász metaforáig mind arról győz meg minket, hogy *„a nagy demokráciák fennmaradásukat... sohasem a gyülekezet nyílt tárgyalásainak köszönhetik”,* hanem *„egy kiemelkedő híres embernek, vagy egy kis létszámú titkos tanácsnak”,* azaz egy jól célzó vadásznak vagy egy szoros emberfogásra kész labdajátékosnak.

A POLGÁRI TÖRVÉNYEKRŐL SZÓLÓ XXVI. fejezet a bénázó gyülekezetek bírálatának folytatása, a törvényhozó hatalomnak az országgyűlés hatáskörébe történő utalásának deduktív-logikai és emotív-retorikai elvetése. A LEVIATÁN híres címképének felidézésével: *„téves az a nézet, hogy az állam két karja a hatalom és az igazságosság, amelyek közül az első a király, a második az országgyűlés kezébe van letéve”.* Hasonló logikával – vagy metaforával? – vették el a bírói hatalom függetlenségének elve: *„Ezért nem ez a juris prudentia – vagyis az alárendelt bírónak a bölcsessége – alkotja a törvényt, hanem a mi mesterséges emberünknek az értelme és parancsa. S mivel az állam képviselőjében megtestesülve csak egyetlen személy, ezért a törvényekben nem merülhet fel ellentmondás... Minden törvényszéken a szuverén hatalom (vagyis az állam személye) az, aki ítélkezik.”*

Mint már megelőlegeztem a bevezetőben: ott a legkevesebb a metafora a LEVIATÁN levezetéseiben, ahol a legtisztábban érvényesül a konvencionalista-konzekvencionalista logika. A BÜNTETTEKRŐL, MENTSÉGEKRŐL SZÓLVÁN a jogállami normák megfogalmazásakor teljesen hiányoznak a költői képek, allegóriák és hasonlatok: *„Külső tetteken soha meg nem nyilvánuló szándék esetén emberi vádnak nincs helye.”* *„Semmilyen, a cselekedet elkövetése után hozott törvény nem teheti a cselekedetet büntetté.”* Ez utóbbi, azaz a retroaktivitás tilalma eleve elképzelhetetlen organicista metaforák esetén, mivel egy organizmus „szerves” törvényei nem függhetnek a törvény pozitív jogi megfogalmazásától, hanem *semper et ubique*, mindig és mindenütt érvényesülnek, ahogy a LEVIATÁN logikája által megkérdőjelezett természeti törvények a klasszikus jusnaturalista felfogásban (XXVII. fej.).

A BÜNTETÉSEKRŐL (XXVIII. fej.) az utilitarista-konzekvencionalista jogfelfogásban enyhébbek, ha úgy tetszik, liberálisabbak, mint a természetjogi-megtorláselvű büntetőjogban – épp azért, mert *nem* szervesen következnek a bűn természetéből, hanem a hasznosság (visszatartó erő) az egyedüli „mesterséges” mércéjük: *„Mert a büntetés célja nem a bosszúállás, hanem az elriasztás...”*

A jutalom is szintiszta szerződéselvű Hobbes elemzésében: a túlvilági kompenzáció hite nem a törvénykezés tárgya, csak az államilag előírt ceremóniákon való részvétel az. *„Ennyi elég lesz büntetés és a jutalom jellegéről, amelyek mintegy az állam végtagjainak és üzületeinek mozgására szolgáló inak és idegek.”* Az állam normális működésének le- (vagy inkább elő-) írásakor kevésbé hangsúlyosak az organicista metaforák, mint a megbetegedés (pláne a pusztulás!) képeiben. Ez azonban a más kontextusban kárhoztatott ókori örökség része: az államot támadó kórságok és halálát okozó bajok – az öregedés természetes tüneteitől a széteséshez vezető széthúzás mesterkedéséig – az államélet ábrázolásának legrégebbi metaforái. *„Mivel halandó, mint minden más földi teremtmény, puszt-*

tulásnak van kitéve... ezért a következő fejezetekben betegségeiről, halandósága okairól és azokról a természeti törvényekről fogok szólni, amelyeknek engedelmeskedni tartozik.” (AZOKRÓLA DOLGOKRÓL, AMELYEK AZ ÁLLAMOT GYENGÍTIK VAGY FELBOMLÁSÁHOZ Vezetnek.)

Az államhalál fő oka nem mesterséges mivoltában, hanem ama természetes testben keresendő, mely létrehozta: *„a hiba nem az állam anyagában, hanem annak alkotójában rejlik”* – ahogy Leo Strauss írta, az ajtón kidobott természet, mely visszajő az ablakon át...

Hobbes meglehetősen dús fantáziával ecseteli az állami kór tüneteit, bőségesen mérítve a korabeli kórházi esettanulmányok tárgyleírásaiból. Az eredendő bűn már a fogamzásnál jelentkezik: a központi hatalom minden gyengítése, megosztása az állam veleszületett rendellenességét jelenti. *„Az állam fogyatékoságai közé elsősorban is a tökéletlen felépítésből származó következményeket sorolom, amelyek a természetes test nemzési hibáktól eredő betegségeihez hasonlíthatók.*” Azaz a hatalomkorlátozást elfogadó állam vagy koraszülöttként pusztul el, vagy torzszülöttként vegetál, Hobbes metaforája szerint: *„hasonlóan ahhoz, mint mikor beteg szülőktől származó gyermekeknek vagy a rossz fogamzástól eredő káros tulajdonságaiktól a testükön keletkezett daganatok és gennyesedések felmetszése útján kell megszabadulnunk*”. Ez utóbbi műtét minden bizonnyal a lázadások véres levezetésének metaforája.

Ám a szó is veszélyes fegyver: bár a LEVIATÁN egyik legtöbbet idézett passzusa szerint *„a szavak kardok nélkül”* keveset érnek, ám a szavak kardot élezni képesek: *„Második helyen említeném az államnak azokat a betegségeit, amelyeket a lázító elméletek mérge okoz. Ilyen például az az elmélet, amely szerint minden magánember megítélheti, mi a jó és mi a rossz cselekedet.*” Azaz halálos kór a klasszikus természetjogi felfogás, mely szerint a pozitív törvények előtt és felett léteznek erkölcsi normák, melyek bázisán az individuum morális-metapolitikai ítéletei megalapozhatók. A privát lelkiismeret lázadása éppúgy halálos kór, mint a fegyveres felkelés gennyes daganata: *„A polgári társadalommal összeférhetetlen az az elmélet is, amely szerint bűn az, amit valaki a saját lelkiismerete ellen cselekszik.*” A LEVIATÁN eme legprovokatívabb passzusai nélkülözik az organicista metaforákat; itt Hobbes nagyon fontosnak tartotta, hogy költői képek és tragikus túlzások nélkül kifejtse: a szuverenitást nem kötik a polgári törvények, a tulajdon nem természetes jog, hanem politikai konvenció, az államhatalmak megosztásának elmélete az állam felbomlásának gyakorlata. A szomszédos országok szabadelvűbb politikájának elirigylése olyan viszketőség, mely többé nem ismerhet nyugalmat: *„miként a forrófejű ember, aki viszketőségtől hajtva körmével tépi magát, míg nem a fájdalmat többé nem tudja elviselni*”. Nemcsak Németalföld szabadságának megkívánása, az antik republikák kollektív szabadságszményének visszaidézése is halálos mákony, mely a víziszonyhoz hasonlatos: aki belekóstol, az antik szerzők jó vagy inkább rossz voltából *„az orvosok által hidrofóbiának nevezett betegségbe”* esik, azaz kóros zsarnokságiszony önti el. *„Az embereken egyfajta tirannofóbia, vagyis az erős uralomtól való félelem”* lesz úrrá.

Még a zsarnokgyilkossághoz vezethető tirannofóbiánál is veszedelmesebb Hobbes szerint az államhatalomtól független egyházi hatalom feltételezésének szkizoid elmélete: a pszichés kétlelkűséghez hasonlatos, ha valaki a politikai parancsolatok egyházi szentesítését szeretné. Az az alattvaló, aki két úr szolgálja akar lenni, szükségképpen meghasonlik magával a kétféle lojalitás miatt, mely ide-oda rángatja, s végül epilepsziás rohamot kap a kettős hatalom következtében: *„Ezt a betegséget jogosan hasonlíthatjuk a természetes test epilepsziájának vagy eskórnak nevezett megbetegedéséhez. Mert amiképpen ennél a betegségnél valamilyen természetellenes szellem eltömi az ideggyökereket, és heves rángatással megakadályozza azt a mozgást, amelyet az agyban lakozó lélek a maga természetes*

erejével egyébként kiváltana, s ily módon a végtagok – görcsöknek nevezett – heves és szabálytalan mozgásait idézi elő, úgyhogy az e betegségben szenvedő eszt vesztve hol vízbe, hol tűzbe veti magát, azonképpen a politikai szervezetben, ha az egyházi hatalom az állampolgárokat a túlvilági büntetéstől való félelem vagy jutalom reménye által, vagyis az állam idegei által a polgári hatalomnak, tehát az állam lelkének szándékától eltérő irányba hajtja, és különös, nehezen érthető szavakkal elfojtja bennük a józan eszt, ezzel szükségszerűen örületbe kergeti őket, úgyhogy követeléseikkel vagy elárasztják az államot, vagy a polgárháború tűzvészébe taszítják.”

A hatalommegosztás egyéb formái is fertelmes kórságok metaforáit idézik meg: az adószedés jogának korlátozása a tápcsatornák eldugulását, a hadüzenet jogának elvétele a mozzgatás szerveinek megbénulását jelenti, a törvényhozás jogának kivétele az egy és oszthatatlan államhatalom kezéből pedig a gondolkodás képességétől való megfosztással egyenértékű. Az Istenség lehet szentháromság, ám az államhatalom nem lehet háromosztatú: *„Isten országában létezhet három, egymástól független személy anélkül, hogy ezzel Isten uralmának egysége megbomlana, de ahol az emberek uralkodnak, akik különféle nézeteket vallanak, ott ez lehetetlen.”* A végrehajtó és törvényhozó hatalom elválasztásának és a bírói hatalom függetlenségének kórságát még az állam és egyház hatalmi egyensúlyának elmebajánál is félelmetesebb metafora írja le: *„Hogy az államnak ezt az elfajzását a természetes test milyen betegségéhez hasonlítsam, nem tudom. De láttam egyszer egy embert, akinek egyik oldalából egy másik ember nőtt ki, saját fejjel, karral, mellel és gyomorral. Ha történetesen a másik oldalából is egy másik ember nőtt volna ki, a hasonlatom pontos volna.”*

A hatalommegosztás képtelenségét szimbolizáló hármassziámi ikrek szörnyszülött képénél a többi államot emésztő kórkép megszokottabb: *„Az állam néha olyan betegségbe esik, amelyet a mellhártyagyulladásra hasonlíthatunk. Ez pedig akkor fordul elő, ha az államkincstárból kiáramló pénz eltér megszabott irányától, és az állami bevételek monopóliuma vagy bérbevétele következtében túlságosan nagy bőségben egy vagy néhány magánszemélynél halmozódik fel.”*

Erre a kórságra a XX. század monetáris politikája sem fedezte fel a maga antibiotikumát. Beteges még, ha egy polgár túlzott népszerűsége tesz szert (erre viszont az antik demokráciák cserépszavazása vagy a középkori királyságok orgyilkosai megfelelő orvosságot jelentettek). Veszedelmes lehet még a nagyvárosok autonómiaörekvése: *„az állam betegségei közé tartozik egy város túlzott nagysága is, ha területén nagyszámú embert és sok pénzt tud előteremteni”* – ez *„a természetes ember belférgeihez hasonlatos”*. A lázító elméletek kártékony hatása is hasonló: *„a téves elméletek bujtogató hatására állandóan beleártják magukat a törvényhozás dolgába, s ezzel – miként az orvosi nyelven galandféregnek nevezett apró férgek az emberi testben – zavart okoznak az államban”*. Hát meg kell hagyni, a politikai filozófiának nem túl fennkölt metafora jutott.

A többi, az állam működési zavarait jellemző betegségmetafora hol szellemes, hol közhelyes: *„Megemlíthetjük továbbá az állam területének növelésére irányuló farkasétvágyat, más néven bulimiát, valamint ennek megtorlásaként az ellenség által okozott, gyakran gyógyíthatatlan sebeket, a valódi egyesüléssel nem járó hódításokat, vagyis keléseket, amelyek gyakran csak terhet jelentenek, a restség letargiáját meg a tobzódás és tékozlás tüdőbaját.”*

Ha a *per definitionem* leghatalmasabb, a szuverén állam megszűnik egy és oszthatatlan erőként funkcionálni (külső erőszak vagy belső bomlasztás következtében), az állam felbomlik, és kileheli lelkét az organicista metaforának megfelelően: *„Az uralkodó ugyanis a közösség lelke, amely az államnak életet és mozgást kölcsönöz, s ha ezt kileheli, éppoly kevéssé tudja az állampolgárokat kormányozni, miként az ember hulláját a testből eltávolított – bár halhatatlan – lélek.”*

A LEVIATÁN halandó Istenségének mesterséges örökkévalósága tehát nem tart örökké. Az, hogy az államtest halálát a klasszikus biologicista metafora írja le, annak beismerése, hogy Hobbes nem találta meg a mesterséges örökkévalóság modern megoldéképletét, amit Locke ekképpen fogalmazott meg: „*Aki valamelyest is világosan akar beszélni a kormány felbomlásáról, annak először is különbséget kell tenni a társadalom felbomlása és a kormány felbomlása között.*” S bár Locke-nál is szerepel a többségi döntés kötelező erejét illusztrálandó metaforaként az egy test – egy akarat képe, a döntő a demokratikus *creatio continua*, a parlamentáris váltógazdaság, azaz a polgárok „új törvényhozó hatalmat hozhatnak létre maguknak”, s így a polgári társadalom túléli a politikai test halálát.

Losonczy Péter

DESCARTES ÉS A JEZSUITÁK: ADALÉKOK AZ „OLYMPICA” ÉS AZ „ÉRTEKEZÉS A MÓDSZERRŐL” KAPCSÁN*

I. A téma nehézségei és az újraértékelés szükségessége

Descartes és a jezsuiták viszonya sajátos helyzetben lévő téma a Descartes-kutatásban. Különböző munkák ugyan tárgyalják a kérdés aspektusait, de a probléma jelentőségét a filozófiatörténet sokszor figyelmen kívül hagyta. Tény azonban, hogy az utóbbi időszakban fontos lépések történtek a kérdés jelentőségének tisztázása s a lehetséges kutatási irányok kijelölése érdekében.

Az átfogó kutatásokat nehezítő tényezők egyike a kérdés összetettsége. Hiszen a „második tomizmus” körébe tartozó szerzők teoretikus tevékenységének (Suárez stb.) hatása, avagy az ignáci LELKIGYAKORLATOK és a karteziánus meditáció kapcsolata (csak hogy a két, talán legtöbbet tárgyalt problémát említsem) már eleve igen tág horizontot jelenítenek meg az esetleges vizsgálódás számára. Ugyanakkor Descartes munkáinak indexre tételével – és aztán sokszor igencsak sematikus értékelésével – az egyház is elszalasztotta az – akár kritikus – párbeszéd lehetőségét Descartes-tal és hagyatékával. A jezsuita rend tagjainak ebben a folyamatban betöltött szerepe sem járult hozzá ahhoz, hogy a téma összetett vizsgálatának feltételei kialakuljanak.

Ugyanakkor fontos gátja a probléma vizsgálatának az a sokszor még élő előítélet, mely szerint a descartes-i filozófia „visszacsatolása” a skolasztika és a késő skolasztika irányába ellentétes mind a descartes-i filozófia szellemével, mind pedig az arra épülő modernitás és felvilágosodás önképével; illetve – ugyancsak egy dogmatikus modernista olvasat nevében – a vallási-teológiai témák vizsgálatától való idegenkedés. Hiszen azt állítani, hogy Descartes esetleg *valóban* és *őszintén* arra törekedett, hogy tudományos tevékenysége a jezsuita gondolkodók részéről pozitív fogadtatásban részesül-

* Köszönettel tartozom Schmal Dánielnek, aki a tanulmány egy korábbi változatához fűzött megjegyzéseivel sokban segítette álláspontom árnyalását.